

آثار جانبی بازارها

تبیین دیدگاه‌ها و بررسی آنها با نگرش اسلامی

دکتر محمدحسین کرمی

سعید گودرزی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۴۰۳

کرمی، محمدحسین، ۱۳۴۱ -

-Karami, Muhammad Husayn, 1962

آثار جانبی بازارها؛ تبیین دیدگاه‌ها و بررسی آنها با نگرش اسلامی / محمدحسین کرمی، سعید گودرزی --
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.

[۱۴]. ۳۰۶ ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۷۲۱: اقتصاد؛ ۵۰)

ISBN: 978-600-298-504-0

بها: ۲۵۷۶۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۹۳]-۳۰۶ ص.؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. Islam -- Economic aspects. ۳. مکتب اقتصادی نئوکلاسیک. ۴. Neoclassical school of economics.

الف. گودرزی، سعید، ۱۳۶۹ فروردین. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

BP۲۳۰/۲ ۲۹۷/۴۸۳۳

۹۶۰۱۶۵۵

شماره کتابشناسی ملی

آثار جانبی بازارها؛ تبیین دیدگاه‌ها و بررسی آنها با نگرش اسلامی

مؤلفان: دکتر محمدحسین کرمی و سعید گودرزی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۵۷۶۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۰۴-۰

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۲۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به‌عنوان منبع درسی برای درس «بخش عمومی» برای دانشجویان رشته اقتصاد در مقاطع تحصیلات تکمیلی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلفان محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدحسین کرمی و سعید گودرزی و نیز از ناظر محترم حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی گیلک حکیم‌آبادی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

فصل اول: درآمد تحقیق

الف. کلیات تحقیق.....	۱
۱. بیان مسئله تحقیق.....	۱
۲. اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۲
۳. سؤالات تحقیق.....	۴
۴. ساختار تحقیق.....	۵
ب. مفاهیم اساسی تحقیق.....	۵
۱. آثار جانبی.....	۶
تعریف آثار جانبی.....	۶
انواع آثار جانبی.....	۷
آثار جانبی مالی و فنی.....	۷
آثار جانبی منفی و مثبت.....	۹
آثار جانبی تولیدی و مصرفی.....	۱۰
آثار جانبی قراردادی و غیرقراردادی.....	۱۱
آثار جانبی یک‌سویه و دوسویه.....	۱۲
برخی انواع خاص آثار جانبی.....	۱۳
آثار جانبی ناشی از کالاهای عمومی.....	۱۳
آثار جانبی شبکه.....	۱۳
آثار جانبی موقعیتی.....	۱۴
آثار جانبی در بازارهای مختلف.....	۱۵
بازار کالاها و خدمات نهایی.....	۱۷
بازار نیروی کار.....	۱۸
بازار مالی.....	۱۹
مروری بر پیشینه مفهوم آثار جانبی.....	۲۲

۲۴	۲. اقتصاد نئوکلاسیک.....
۲۶	۳. اقتصاد نهادگرایی جدید.....
۲۷	ج. پیشینه آثار جانبی در مطالعات داخلی.....
۲۸	۱. پیشینه مسئله آثار جانبی در مطالعات داخلی بدون نگاه اسلامی.....
۲۸	آثار جانبی منفی زیست‌محیطی (سوخت‌های فسیلی).....
۲۸	آثار نزدیک به دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک.....
۳۰	آثار نزدیک به دیدگاه اقتصاد نهادگرایی جدید.....
۳۱	آثار جانبی منفی زیست‌محیطی (آب‌های زیرزمینی).....
۳۳	آثار جانبی مثبت آموزش.....
۳۴	دیگر مصادیق آثار جانبی.....
۳۴	آثار جانبی شبکه‌ای.....
۳۴	آثار جانبی مهاجرت‌های روزانه به تهران.....
۳۵	ارزیابی مطالعات داخلی درباره آثار جانبی بدون نگاه اسلامی.....
۳۵	۲. پیشینه مسئله آثار جانبی در مطالعات داخلی با نگاه اسلامی.....
۳۵	مقاله «جایگاه آثار جانبی در اقتصاد متعارف و اسلامی».....
۳۶	مقاله «تحلیل نحوه مواجهه با آثار جانبی منفی از منظر اقتصاد اسلامی».....
۳۶	مقاله «دلالت‌های نهادگرایی جدید برای اقتصاد اسلامی در مواجهه با آثار خارجی».....
۳۷	پایان‌نامه.....
۳۷	بخش‌هایی از چند کتاب.....
۳۷	۳. بررسی راهکارهای اندیشمندان مسلمان برای مواجهه با آثار جانبی.....
۳۸	مالیات‌ستانی.....
۳۸	جلوگیری قانونی از ضرر رساندن به دیگران.....
۳۸	شفاف‌کردن حقوق مالکیت.....
۳۹	ترغیب انگیزه‌های درونی توسط تعالیم اسلامی.....
۴۰	ارزیابی مطالعات داخلی درباره آثار جانبی با نگاه اسلامی.....

فصل دوم: مفهوم آثار جانبی

۴۳	الف. مفهوم کلی آثار جانبی.....
۴۴	ب. مفهوم آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....
۴۶	ج. مفهوم آثار جانبی در اقتصاد نهادگرایی جدید.....
۴۷	۱. جایگاه کمیابی در ترسیم مفهوم آثار جانبی از منظر نهادی.....
۴۷	۲. مفهوم آثار جانبی در ارتباط با حقوق مالکیت.....
۴۹	د. نقد دیدگاه‌های موجود درباره مفهوم آثار جانبی از منظر اسلامی.....
۵۰	۱. شواهدی از آموزه‌های اسلامی بر دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک.....
۵۰	قاعده ائتلاف.....

۵۱	قاعده لاضرر.....
۵۱	قاعده اکل مال به باطل.....
۵۲	۲. شواهدی از آموزه‌های اسلامی بر دیدگاه اقتصاد نهادگرای جدید.....
۵۲	حق الماره.....
۵۳	لقطه (مال گم شده).....
۵۴	قاعده سلطنت.....
۵۴	۳. ارزیابی دیدگاه‌ها از منظر اسلامی.....
۵۵	۴. ملاحظات پیرامون مفهوم کمیابی نسبی در اقتصاد اسلامی.....
۵۸	خلاصه فصل.....

فصل سوم: مصادیق آثار جانبی

۵۹	الف. مصادیق آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....
۶۰	۱. آثار جانبی در بازار رقابتی.....
۶۱	آثار جانبی قراردادی.....
۶۲	آثار جانبی غیرقراردادی.....
۶۲	آثار جانبی فنی.....
۶۴	آثار جانبی مالی.....
۶۶	آثار جانبی موقعیتی.....
۶۸	۲. آثار جانبی در بازارهای غیررقابتی.....
۶۸	آثار جانبی در بازار رقابت انحصاری.....
۶۹	آثار جانبی در بازار انحصار دوجانبه و چندجانبه.....
۷۰	ب. مصادیق آثار جانبی در اقتصاد نهادگرای جدید.....
۷۱	۱. مصادیق آثار جانبی در بیان کوز.....
۷۲	۲. مصادیق آثار جانبی در بیان دمستز.....
۷۲	ج. ملاحظات پیرامون مصادیق آثار جانبی از منظر اسلامی.....
۷۳	۱. تفاوت در مصادیق به جهت نگرش متفاوت به سازوکار تخصیصی.....
۷۴	۲. تفاوت مصادیق به دلیل نوع فعالیت‌های اقتصادی.....
۷۵	۳. تفاوت مصادیق به دلیل نحوه تأثیرپذیری از فعالیت‌های اقتصادی.....
۷۶	خلاصه فصل.....

فصل چهارم: علت شکل‌گیری آثار جانبی

۷۹	الف. علت شکل‌گیری آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....
۸۰	۱. زمینه‌های محیطی و نهادی شکل‌گیری آثار جانبی.....
۸۰	دور شدن از شرایط رقابتی.....
۸۲	قراردادهای ناقص.....

۸۲	فقدان بازار.....
۸۴	ماهیت کالا یا نهاده تولید.....
۸۵	۲. زمینه‌های رفتاری.....
۸۵	واکنش روانی افراد.....
۸۶	سواری مجانی.....
۸۶	ب. علت شکل‌گیری آثار جانبی در اقتصاد نهادگرای جدید (حقوق قراردادها).....
۸۷	۱. چپستی حقوق قراردادها.....
۸۹	۲. دلایل شکل‌گیری قراردادهای ناقص.....
۸۹	دشواری درج یک شرط در قرارداد.....
۸۹	دشواری اثبات تحقق یافتن یا نیافتن یک شرط.....
۹۰	عقلانیت محدود.....
۹۱	۳. دلایل نقص در حقوق قراردادها.....
۹۱	نقص در تعریف حقوق قراردادها.....
۹۲	ضعف در اعمال حقوق قراردادها.....
۹۳	نواقص سازوکار دولتی اعمال قرارداد.....
۹۴	نواقص سازوکار خصوصی اعمال قرارداد.....
۹۵	نواقص خوداعمالی قراردادها.....
۹۶	ج. علت شکل‌گیری آثار جانبی در اقتصاد نهادگرای جدید (حقوق مالکیت).....
۹۷	۱. چپستی حقوق مالکیت.....
۹۸	۲. عوامل نقصان حقوق مالکیت.....
۹۹	شکل مالکیت.....
۱۰۰	قابلیت انتقال مالکیت.....
۱۰۰	تعریف‌شدگی حقوق مالکیت.....
۱۰۲	اعمال حقوق مالکیت.....
۱۰۴	نقش اراده‌های سیاسی در شکل‌گیری و حفاظت حقوق مالکیت.....
۱۰۵	خلاصه فصل.....

فصل پنجم: نقد و بررسی دیدگاه‌های موجود درباره علت شکل‌گیری آثار جانبی از منظر اسلامی

۱۰۷	الف. مروری بر دیدگاه‌های موجود.....
۱۰۹	ب. نقد دیدگاه‌های موجود درباره زمینه‌های محیطی و نهادی شکل‌گیری آثار جانبی.....
۱۰۹	۱. نقد زمینه‌های محیطی و نهادی شکل‌گیری آثار جانبی در دیدگاه نئوکلاسیک.....
۱۱۰	نقصان بازار.....
۱۱۱	قراردادهای ناقص.....
۱۱۱	فقدان بازار.....
۱۱۲	ماهیت کالا یا نهاده تولید.....

۱۱۲	۲. نقد زمینه‌های محیطی و نهادی شکل‌گیری آثار جانبی در دیدگاه نهادگرا.....
۱۱۴	۳. ملاحظه‌ای پیرامون زمینه‌های محیطی شکل‌گیری آثار جانبی.....
۱۱۶	ج. نقد دیدگاه‌های موجود درباره زمینه‌های رفتاری شکل‌گیری آثار جانبی.....
۱۱۶	۱. عقلانیت در اقتصاد نئوکلاسیک.....
۱۱۸	۲. عقلانیت در اقتصاد نهادگرایی جدید.....
۱۲۲	۳. نقد دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک درباره عقلانیت از منظر اسلامی.....
۱۲۲	تأکید افراطی بر فردیت.....
۱۲۳	نوع دوستی در راستای منافع شخصی دنیایی.....
۱۲۵	نوع دوستی در راستای منافع شخصی اخروی.....
۱۲۵	تلقی مادی صرف از منفعت.....
۱۲۶	۴. نقد دیدگاه نهادگرایی جدید درباره عقلانیت از منظر اسلامی.....
۱۲۷	خلاصه فصل.....

فصل ششم: هدف از مواجهه با آثار جانبی

۱۲۹	الف. هدف از مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....
۱۳۰	۱. جایگاه کارایی در عرصه اقتصاد.....
۱۳۱	۲. کارایی تخصیصی (پارتویی).....
۱۳۲	کارایی در مصرف.....
۱۳۴	کارایی در تولید.....
۱۳۷	کارایی سراسری.....
۱۳۹	بازار رقابت کامل و کارایی پارتویی.....
۱۴۱	۳. آثار جانبی و شکست بازار.....
۱۴۲	بیان توصیفی.....
۱۴۴	بیان ریاضی.....
۱۴۴	آثار جانبی در مصرف.....
۱۴۶	آثار جانبی در تولید.....
۱۴۸	آثار جانبی در حالت کلی.....
۱۴۹	بیان نموداری.....
۱۴۹	آثار جانبی منفی.....
۱۵۱	آثار جانبی منفی تولید.....
۱۵۱	آثار جانبی مثبت.....
۱۵۲	آثار جانبی و دیگر موارد شکست بازار.....
۱۵۳	انحصار.....
۱۵۳	اطلاعات ناقص.....
۱۵۴	کالاهاى عمومی.....

ب. هدف از مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد نهادگرایی جدید.....	۱۵۵
۱. کارایی تطبیقی.....	۱۵۵
۲. تحلیل آثار جانبی ذیل مفهوم کارایی تطبیقی.....	۱۵۹
ج. نقد اهداف مرتبط با آثار جانبی از دیدگاه اسلامی.....	۱۶۰
۱. منظومه اهداف اقتصاد سرمایه‌داری.....	۱۶۰
۲. نقد تفسیر کارایی در اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید از دیدگاه اسلامی.....	۱۶۱
۳. بررسی و نقد شیوه تحقق کارایی در اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید.....	۱۶۶
۴. بررسی و نقد جایگاه کارایی در اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید.....	۱۶۸
نقد کارایی اقتصادی در ارتباط با هدف غایی ناظر به آن.....	۱۶۹
نقد کارایی اقتصادی در ارتباط با عدالت.....	۱۷۱
خلاصه فصل.....	۱۷۳

فصل هفتم: چگونگی مواجهه با آثار جانبی (نئوکلاسیک و نهادگرا)

الف. چگونگی مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....	۱۷۵
۱. رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک در مواجهه با آثار جانبی.....	۱۷۶
۲. راهکارهای مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک.....	۱۷۷
راهکارهای مبتنی بر مشوق‌ها و ممنوعیت‌های مالی.....	۱۷۷
راهکار مالیات.....	۱۷۹
راهکار یارانه.....	۱۸۰
اتخاذ هم‌زمان راهکارهای مالیات و یارانه.....	۱۸۱
راهکارهای مبتنی بر محدودیت‌های قانونی مستقیم.....	۱۸۲
الزام به جبران خسارت.....	۱۸۲
قوانین حمایتی.....	۱۸۳
مقررات محدودکننده.....	۱۸۴
مجوزهای آلودگی.....	۱۸۴
راهکارهای غیردولتی.....	۱۸۵
ب. چگونگی مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد نهادگرایی جدید.....	۱۸۶
۱. نقد رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک در مواجهه با آثار جانبی از دیدگاه نهادگرایی جدید.....	۱۸۷
قضیه کوز.....	۱۸۷
ماهیت دوسویه آثار جانبی.....	۱۹۰
۲. رویکرد اقتصاد نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی.....	۱۹۱
۳. راهکارهای مواجهه با آثار جانبی در نهادگرایی جدید.....	۱۹۲
راهکارهای بازاری.....	۱۹۳
اصلاح حقوق مالکیت.....	۱۹۳
اصلاح حقوق قراردادها.....	۱۹۶

۱۹۷	راهکارهای غیربازاری.....
۱۹۷	سازوکار دولت.....
۱۹۹	سازوکار بنگاه.....
۲۰۱	خلاصه فصل.....

فصل هشتم: نقد رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک در مواجهه با آثار جانبی (با محوریت نظام مالی صدر اسلام)

۲۰۳	الف. گستره تاریخی و جغرافیایی صدر اسلام.....
۲۰۵	ب. نقد رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک با محوریت نظام مالی صدر اسلام.....
۲۰۶	۱. بررسی راهکار مالیات.....
۲۰۷	زکات.....
۲۰۸	زکات فطره.....
۲۰۸	زکات نقدین.....
۲۰۸	زکات غلات.....
۲۰۹	زکات انعام.....
۲۰۹	خمس.....
۲۱۰	خمس معدن.....
۲۱۰	خمس جواهرات دریایی.....
۲۱۰	خمس گنج.....
۲۱۱	دیگر موارد خمس.....
۲۱۱	جزیه.....
۲۱۳	خراج.....
۲۱۴	مالیات‌های متغیر.....
۲۱۵	۲. بررسی راهکار یارانه.....
۲۱۵	پرداخت‌های انتقالی عام.....
۲۱۶	پرداخت‌های انتقالی خاص.....
۲۱۶	زکات.....
۲۱۷	خمس.....
۲۱۷	انفال.....
۲۱۸	خلاصه فصل.....

فصل نهم: نقد رویکرد نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی (با محوریت نظام حقوقی صدر اسلام)

۲۲۲	الف. بررسی راهکار مبتنی بر حقوق مالکیت.....
۲۲۲	۱. وضعیت حقوق مالکیت در صدر اسلام.....

۲۲۳	وضعیت حقوق مالکیت در صدر اسلام از حیث تعریف و شفافیت
۲۲۶	وضعیت حقوق مالکیت در صدر اسلام از حیث ضمانت اجرایی
۲۲۹	۲. ملاک تخصیص حقوق مالکیت در اسلام
۲۲۹	اصل اولیه حقوق مالکیت خصوصی و محدودیت‌های آن در اسلام
۲۳۱	حالت اول: تصرف منجر به عدم انتفاع دیگران
۲۳۱	حالت دوم: تصرف منجر به زیان دیگران با قصد اضرار و بدون نفع و ضرر برای مالک
۲۳۲	حالت سوم: تصرف منجر به زیان دیگران بدون قصد اضرار و بدون نفع و ضرر برای مالک
۲۳۳	حالت چهارم: تصرف منجر به زیان دیگران که برای مالک نفع دارد
۲۳۴	حالت پنجم: تصرف منجر به زیان دیگران که ترک آن برای مالک زیان دارد
۲۳۵	حالت ششم: تصرف منجر به زیان دیگران به واسطه تصرف در اموال آنان
۲۳۵	ب. بررسی راهکار مبتنی بر حقوق قراردادهای
۲۳۶	۱. ممنوع بودن قراردادهای ناقص در نظام حقوقی صدر اسلام
۲۳۷	ممنوعیت‌های عام
۲۳۷	ربا
۲۳۷	کم‌فروشی و نجش
۲۳۸	منازده
۲۳۸	ملاسمه
۲۳۸	بیع الحصاة
۲۳۹	ممنوعیت‌های خاص
۲۳۹	بیع محاقله
۲۳۹	بیع مزابنه و مخاضره
۲۴۰	مبادله نطفه یا جنین حیوانات
۲۴۰	تصریه
۲۴۱	۲. قواعد مفروض در نظام حقوق قراردادهای اسلامی
۲۴۱	تعریف و پیشینه بیع
۲۴۲	ارکان بیع
۲۴۳	احکام بیع
۲۴۴	۳. ضمانت اجرایی حقوق قراردادهای در صدر اسلام
۲۴۴	سازوکار عمومی اعمال قرارداد در صدر اسلام
۲۴۷	سازوکار خصوصی اعمال قرارداد در صدر اسلام
۲۴۹	خوداعمالی قراردادهای
۲۵۱	۴. ملاک تخصیص حقوق قراردادهای در اسلام
۲۵۲	اصل اولیه در قرارداد بیع
۲۵۲	خیار غبن
۲۵۳	خیار تأخیر

۲۵۴	خيار عيب
۲۵۴	خلاصه فصل

فصل دهم: نقد رویکردهای موجود در مواجهه با آثار جانبی (با محوریت حقوق موضوعه ایران)

۲۵۷	الف. رهیافت حقوقی در مواجهه با آثار جانبی در اقتصاد ایران
۲۵۹	۱. مفهوم مسئولیت مدنی
۲۵۹	۲. مبانی (قواعد) مسئولیت مدنی
۲۶۰	نظریه تقصیر
۲۶۰	نظریه خطر (مسئولیت بدون تقصیر)
۲۶۱	عدم مسئولیت (روافع مسئولیت مدنی)
۲۶۱	تقصیر زبان دیده
۲۶۲	نامشروع بودن رفتار زبان دیده
۲۶۳	حکم قانون و دستور مقام صالح
۲۶۳	۳. ارتباط مسئولیت مدنی با آثار جانبی
۲۶۴	۴. سازگاری مسئولیت مدنی با رویکرد نئوکلاسیک و نهادگرا از حیث هدف
۲۶۶	ب. قواعد مسئولیت مدنی سازگار با رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک
۲۶۸	ج. قواعد مسئولیت مدنی سازگار با رویکرد نهادگرایی جدید
۲۷۱	د. بررسی هدف کارایی اقتصادی در حقوق ایران
۲۷۴	ه. گستره قواعد مسئولیت مدنی در حقوق ایران
۲۷۴	۱. قاعده مسئولیت محض
۲۷۵	۲. قاعده تقصیر
۲۷۶	۳. قاعده عدم مسئولیت
۲۷۶	تقصیر زبان دیده
۲۷۷	نامشروع بودن رفتار زبان دیده
۲۷۸	حکم قانون و دستور مقام صالح
۲۷۸	و. بررسی سازگاری قواعد مسئولیت مدنی در حقوق ایران با رویکرد نئوکلاسیک
۲۷۹	ز. بررسی سازگاری قواعد مسئولیت مدنی در حقوق ایران با رویکرد نهادگرایی جدید
۲۸۰	خلاصه فصل

فصل یازدهم: برآمد تحقیق

۲۸۳	الف. خلاصه مطالب
۲۸۳	۱. دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک پیرامون مسئله آثار جانبی
۲۸۵	۲. دیدگاه اقتصاد نهادگرایی جدید پیرامون مسئله آثار جانبی
۲۸۶	۳. نقد دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید از منظر اسلامی

۲۸۹	ب. نتیجه‌گیری
۲۹۱	ج. پیشنهادات
۲۹۳	منابع فارسی و عربی

فصل اول

درآمد تحقیق

در این فصل، به عنوان درآمد تحقیق، مقدماتی درباره کتاب آورده می‌شود. در گفتار نخست، کلیات تحقیق شامل بیان مسئله، اهمیت و ضرورت، سؤالات و ساختار تحقیق از منظر خوانندگان گرامی می‌گذرد. در گفتار دوم، سه مفهوم اساسی مورد استفاده در این کتاب شامل آثار جانبی، اقتصاد نئوکلاسیک و اقتصاد نهادگرایی جدید تشریح می‌شود. در گفتار سوم نیز پیشینه بحث آثار جانبی در مطالعات داخلی آورده می‌شود.

الف. کلیات تحقیق

۱. بیان مسئله تحقیق

آثار جانبی، هزینه‌ها یا منافع است که در ضمن یک فعالیت اقتصادی به دیگران منتقل می‌شود؛ بدون آنکه درازای آن دریافت یا پرداختی انجام شود. این پدیده، نخستین بار توسط اقتصاددانان نئوکلاسیک وارد ادبیات اقتصادی شد. انگیزه نئوکلاسیک‌ها از نظریه پردازی درباره مسئله آثار جانبی، تأثیر منفی آن بر کارایی تخصیصی بود که از آن به عنوان شکست بازار یاد می‌شود. پس از نئوکلاسیک‌ها، اقتصاددانان نهادگرایی جدید نیز مسئله آثار جانبی را مورد توجه قرار دادند و با نقد دیدگاه پیشین، رویکردی جدید در مواجهه با آن ترسیم کردند.

محتوای دیدگاه‌های موجود درباره مسئله آثار جانبی را می‌توان در دو ساحت تبیین و توصیه دسته‌بندی کرد. در ساحت نخست، این بحث مطرح می‌شود که اصولاً آثار جانبی چیست، چرا به وجود می‌آید و چه تأثیری در فرایندها و روابط اقتصادی بر جای می‌گذارد. سپس در مقام توصیه، به این بحث پرداخته می‌شود که چه رویکردی در مواجهه با آثار جانبی مطلوب است و

برای تحقق این رویکرد، چه راهکارهایی مناسب‌ترند. مباحث هر دو ساحت یادشده، یعنی تبیین و توصیه، کم و بیش تحت تأثیر مبانی، اهداف، ارزش‌ها و در یک کلام، آموزه‌های مکتبی اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید قرار دارند. آشکار است که میان تعالیم مکتبی اقتصاد اسلامی، با آموزه‌های مکتبی یادشده تفاوت‌های قابل توجهی وجود دارد؛ بنابراین به‌اجمال می‌توان انتظار داشت که دیدگاه اقتصاد اسلامی درباره مسئله آثار جانبی، چه در ساحت تبیین و چه در مقام توصیه، دست‌کم از برخی جهات، با دیدگاه‌های پیشین متفاوت باشد.

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

آثار جانبی، از جمله مسائل مهم در ادبیات اقتصاد متعارف است. اهمیت مسئله آثار جانبی از حیث نظری با توجه به پیوند آن با مسئله کارایی اقتصادی روشن می‌شود. گزاره اساسی و سنتی اقتصاد متعارف آن است که پی‌جویی منافع شخصی افراد در بازار رقابتی به تخصیص بهینه منابع جامعه منجر می‌شود و از این رهگذر، منافع اجتماعی نیز به بهترین وجه تأمین می‌شود. اقتصاددانان نئوکلاسیک - به پیشگامی مارشال و پیگو - دریافتند که عمومیت این گزاره، افزون بر کالاهای عمومی (مانند امنیت داخلی و خارجی) و انحصار، در پاره‌ای دیگر از پدیده‌های اقتصادی نیز نقض می‌شود. هرگاه فعالیت اقتصادی افراد، هزینه‌ها یا منافع ایجاد کند که بدون دریافت و پرداخت در بستر بازار، به دیگران منتقل شود، تخصیص منابع، بهینه نخواهد بود. چنین مواردی در ادبیات اقتصادی به «آثار جانبی» شهرت یافته است.

نئوکلاسیک‌ها تلاش کردند با ارائه راهکارهایی مانند مالیات و یارانه، ناکارآمدی حاصل از شکل‌گیری آثار جانبی را برطرف کنند. نهادگرایان جدید، به پیشگامی کوز، به اصلاح دیدگاه سنتی در خصوص آثار جانبی دست زدند و با در نظر گرفتن هزینه‌های مبادله، به‌عنوان رکنی اساسی، تحلیل دیگری در مواجهه با آثار جانبی ارائه کردند. به‌این ترتیب، مسئله آثار جانبی به یکی از دغدغه‌های نظری در اقتصاد متعارف تبدیل شد و تاکنون نیز کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری در این زمینه نوشته شده است.

با وجود جایگاه برجسته آثار جانبی در ادبیات اقتصادی، چنان‌که در بررسی پیشینه اشاره خواهد شد، در داخل کشور هیچ تحقیق مستقلی در این زمینه انجام نشده است و ادبیات آثار جانبی در داخل کشور به صفحاتی چند از کتاب‌های اقتصاد خرد یا اقتصاد بخش عمومی

ترجمه‌ای یا تألیفی منحصر می‌شود که در این کتاب‌ها نیز تصویر کاملی از مسئله آثار جانبی مشاهده نمی‌شود. یکی از کاستی‌های چنین کتاب‌هایی، برداشت‌های ناقص و گاه نادرست از دیدگاه‌های مرجع در زمینه آثار جانبی است.^۱ کاستی دیگر، پرداختن به راهکارهای مواجهه با آثار جانبی و مسکوت گذاشتن رویکردها و مبانی این راهکارهاست.^۲

مسئله آثار جانبی از حیث عملی نیز اهمیت دارد. با کمی دقت می‌توان ردپای آثار جانبی را در بسیار از پدیده‌های اقتصادی مشاهده کرد. آلودگی، ازدحام و مزاحمت، به‌عنوان مهم‌ترین مصادیق آثار جانبی آشکارا در زندگی روزمره قابل مشاهده است. رهاورد مباحث نظری درباره آثار جانبی، خود را در ارائه راهکارها و سیاست‌های کارآمد برای مواجهه با آن نشان می‌دهد. بنابراین، مسئله آثار جانبی یکی از مسائل مهم اقتصادی است که هم در عرصه نظری ذهن اندیشمندان را به خود درگیر کرده و هم در عرصه عملی، سیاست‌گذاران، قانون‌گذاران و مجریان را با چالش روبه‌رو کرده است.

تبیین جنبه‌های مختلف مسئله آثار جانبی از منظر اقتصاد متعارف و نهادگرایی جدید، هدف اصلی این تحقیق نیست؛ بلکه مقدمه‌ای برای نقد دیدگاه‌های موجود از منظر اسلامی است؛ زیرا شرط لازم برای نقد هر دیدگاهی، شناخت درست آن است. برای نیل به تحلیل پدیده‌های اقتصادی، از جمله مسئله آثار جانبی از منظر اقتصاد اسلامی، نقد دیدگاه‌های موجود ضروری است. به این ترتیب می‌توان با بهره‌گیری از نکات قابل استفاده در نظریات موجود، وجوه افتراق اقتصاد اسلامی با مکاتب دیگر را مشخص کرد و ضرورت نظریه‌پردازی اقتصادی براساس آموزه‌های اسلامی را نشان داد.

۱. برای نمونه، در منابع موجود، چنین وانمود می‌شود که دیدگاه کوز درخصوص آثار جانبی (که به قضیه کوز شهرت دارد) چنین است که برای رفع آثار جانبی نیازی به دخالت دولت نیست و افراد درگیر با این مسئله، با مبادله میان خود، آن را حل و فصل می‌کنند؛ درحالی‌که با مراجعه به مقاله «مسئله هزینه اجتماعی» کوز مشخص می‌شود که وی این مطلب را نه به‌عنوان دیدگاه اصلی خود، که برای نقد بنایی تحلیل پیگو مطرح کرده و دیدگاه خود وی آن است که به دلیل وجود هزینه‌های مبادله، طرفین آثار جانبی اغلب نمی‌توانند وارد یک مبادله مؤثر شوند و اصولاً علت اصلی وجود آثار نیز وجود همین هزینه‌های مبادلاتی است. جالب است که خود کوز نیز در مصاحبه‌ای به انتقاد از این برداشت ناقص از دیدگاهش پرداخته است.

۲. برای نمونه، در هیچ‌یک از آثار موجود بیان نمی‌شود که چرا اقتصاد نئوکلاسیک مالیات و یارانه را برای مواجهه با آثار جانبی پیشنهاد می‌دهد یا دلیل انتقاد نهادگرایان جدید به راهکارهای اقتصاد نئوکلاسیک چیست.

چنان‌که در بررسی پیشینه بیان می‌شود، در اقتصاد اسلامی آنچنان‌که باید به مسئله آثار جانبی پرداخته نشده است. در اغلب آثار موجود در این زمینه، تبیین کاملی از دیدگاه‌های اقتصاد متعارف دیده نمی‌شود و در نتیجه، نقدهای وارده نیز در عین اینکه بسیار محدود هستند، قوت کافی را ندارند. در این تحقیق تلاش می‌شود در حد بضاعت، این نقصان برطرف شود و ضمن ارائه تبیینی همه‌جانبه و اصیل از دیدگاه‌های موجود پیرامون مسئله آثار جانبی، به نقد آنها از دیدگاه اسلامی پرداخته شود.

۳. سوالات تحقیق

این تحقیق برای رسیدن به هدف‌های پیش‌گفته، به دو سؤال اصلی و چند سؤال فرعی پاسخ می‌دهد: سؤال اول. اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید، به‌عنوان مهم‌ترین اندیشه‌های اقتصادی صاحب‌نظر در مسئله آثار جانبی، چه دیدگاهی در این زمینه دارند؟

– ماهیت و مفهوم آثار جانبی از منظر اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید چیست؟
– اقتصاددانان نئوکلاسیک و نهادگرایان جدید چه مصادیقی برای آثار جانبی برشمرده‌اند؟
– علت شکل‌گیری آثار جانبی از نظر اقتصاددانان نئوکلاسیک و نهادگرایان جدید چیست؟
– تحلیل آثار جانبی در اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید در راستای چه هدفی صورت گرفته است؟

– اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید چه رویکردی در مواجهه با آثار جانبی در پیش گرفته‌اند؟
– راهکارهای اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید برای تحقق رویکردهای مد نظرشان کدام‌اند؟

سؤال دوم. از منظر اسلامی، چه نقدی به جنبه‌های مختلف دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید درباره مسئله آثار جانبی وارد است؟

– کدام یک از مفاهیم ذکر شده برای آثار جانبی با نگرش اسلامی سازگاری بیشتری دارد؟
– مصادیق آثار جانبی در اقتصاد اسلامی چه تفاوت‌هایی با مصادیق ذکر شده در اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید دارد؟
– دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید درباره علت شکل‌گیری آثار جانبی، از منظر اسلامی با چه نقدی مواجه می‌شود؟

- کارایی اقتصادی به عنوان هدف اصلی اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی، با چه نقدی از دیدگاه اسلامی مواجه می‌شود؟
- رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی، از منظر اسلامی با چه نقدی مواجه می‌شود؟

۴. ساختار تحقیق

این تحقیق در راستای پاسخ به سؤالات یاد شده، از ۱۱ فصل تشکیل شده است. فصل اول کتاب با عنوان «درآمد تحقیق»، به کلیات و مفاهیم و نیز پیشینه آثار جانبی در مطالعات داخلی اختصاص دارد. در نه فصل بعد که بدنه اصلی کتاب را تشکیل می‌دهند، به پنج جنبه مهم از مسئله آثار جانبی پرداخته شده است؛ به این صورت که ابتدا دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید تبیین شده و سپس این دیدگاه‌ها از منظر اسلامی ارزیابی و نقدهایی به آنها وارد شده است. فصل دوم، در رابطه با «مفهوم آثار جانبی» است. در فصل سوم، «مصادیق آثار جانبی» برشمرده می‌شوند. «علت شکل‌گیری آثار جانبی» از دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید در فصل چهارم و ارزیابی و نقد این دیدگاه‌ها از منظر اسلامی در فصل پنجم ارائه می‌شود. در فصل ششم دیدگاه‌های اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید درباره «هدف از مواجهه با آثار جانبی» تبیین و از منظر اسلامی ارزیابی و نقد می‌شود. مهم‌ترین جنبه مسئله آثار جانبی، یعنی «چگونگی مواجهه با آثار جانبی» موضوع فصول هفتم تا دهم است. در فصل هفتم، رویکردها و راهکارهای اقتصاد نئوکلاسیک و نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی تبیین می‌شود. در فصل هشتم، رویکرد اقتصاد نئوکلاسیک در مواجهه با آثار جانبی با محوریت نظام مالی صدر اسلام ارزیابی و نقد می‌شود. در فصول نهم و دهم نیز رویکرد اقتصاد نهادگرایی جدید در مواجهه با آثار جانبی به ترتیب با محوریت نظام حقوقی صدر اسلام و حقوق موضوعه ایران ارزیابی و نقد می‌شود. فصل یازدهم نیز با عنوان «برآمد تحقیق»، شامل خلاصه مطالب کتاب، نتیجه‌گیری و پیشنهادات است.

ب. مفاهیم اساسی تحقیق

در این قسمت سه مفهوم اساسی تحقیق، یعنی «آثار جانبی»، «اقتصاد نئوکلاسیک» و «اقتصاد نهادگرایی جدید» توضیح داده می‌شود. با توجه به اهمیت و نقش مفهوم آثار جانبی، با تفصیل بیشتری به آن پرداخته می‌شود.

۱. آثار جانبی^۱

این تحقیق درباره مسئله آثار جانبی است؛ از این رو پیش از ورود به مباحث اصلی، باید توضیحاتی درباره چیستی، اقسام و پیشینه مفهوم آثار جانبی بیان شود.

تعریف آثار جانبی

مطابق تعریف رایج در ادبیات اقتصادی، آثار جانبی وضعیتی است که در آن، فعالیت یک عامل اقتصادی بدون آنکه در مبادلات بازاری منعکس شود، عوامل اقتصادی دیگر را تحت تأثیر قرار می‌دهد. چنین تأثیری در صورتی که منجر به تغییر رفتار فرد شود، آثار جانبی است.^۲ تعاریف متون اقتصادی از آثار جانبی کم‌وبیش همین معنا را با برخی تفاوت‌های ظاهری می‌رساند. برای مثال، برخی، آثار جانبی را به معنای تأثیرگذاری مستقیم تصمیمات یک عامل اقتصادی بر فرصت‌های عوامل دیگر دانسته‌اند^۳ و برخی دیگر، آن را تأثیر غیرمستقیم مصرف یا تولید یک عامل بر دیگران توصیف کرده‌اند.^۴

از توضیحات ارائه‌شده ذیل این دو تعریف مشخص می‌شود که منظور آنها از آثار جانبی، تأثیرگذاری یک فعالیت بر فعالیت‌های دیگر، بدون انعکاس در مبادلات بازاری و سازوکار قیمت‌هاست. عدم انعکاس در مبادلات بازاری، یا خروج از سازوکار قیمت‌ها^۵ به معنای آن است که یک فرد یا بنگاه اقتصادی، ضمن فعالیت مصرفی یا تولیدی خود، روی دیگران تأثیر مثبت یا منفی ایجاد کند؛ ولی درازای آن دریافت یا پرداختی در عرصه بازار صورت نگیرد.^۶ براساس تعریف آثار جانبی، هرگونه منفعت یا زیانی که خارج از قالب مبادله از یک فعالیت اقتصادی به دیگران منتقل شود، آثار جانبی است؛ از این رو شمار زیادی از هزینه‌ها یا منافع ناشی از فعالیت‌های اقتصادی در زمره آثار جانبی قرار می‌گیرند. برخی از اقتصاددانان

1. Externalities.

2. Arrow & Scitovsky, *Readings in Welfare Economics*, Homewood, pp. 10–11.

۳. لیارد و والترز، تئوری اقتصاد خرد، ص ۳۱ و ۲۱۹.

4. Laffont, "Externalities", *The New Palgrave Dictionary of Economics*, p. 4333.

۵. کالیز و جونز، مالیه عمومی و انتخاب عمومی، ص ۷۰.

۶. استیگلیتز، اقتصاد بخش عمومی، ص ۲۷۸.

کوشیده‌اند با خارج کردن برخی موارد، از گستره آثار جانبی بکاهند. در ادامه، دسته‌بندی‌های مختلف آثار جانبی آورده می‌شود.

انواع آثار جانبی

برای آثار جانبی دسته‌بندی‌های مختلفی وجود دارد که برخی از آنها مشهورتر است؛ مثل تقسیم آثار جانبی به منفی و مثبت، و برخی زمینه‌ساز دیدگاه‌های مختلف درباره آثار جانبی هستند؛ مثل تقسیم آن به آثار جانبی فنی و مالی. در ادامه، ضمن اشاره به این موارد، به برخی از دسته‌بندی‌های جدید نیز اشاره می‌شود که دست‌کم در مطالعات انجام‌شده پیشینه‌ای ندارند.

آثار جانبی مالی و فنی^۱

تقسیم آثار جانبی به فنی و مالی، از تقسیم‌بندی‌های مشهور آثار جانبی است که نتایج تحلیلی مهمی به همراه دارد. عنصر اساسی در تعریف آثار جانبی آن است که هزینه‌ها یا منافع از یک فعالیت اقتصادی به دیگران منتقل شود، بدون آنکه درازای آن، پرداختی صورت گیرد. این عدم پرداخت، خود به دو شکل متصور است که زمینه‌ساز شکل‌گیری آثار جانبی فنی و مالی است. این تقسیم‌بندی نخستین بار توسط وینر انجام شد.^۲

آثار جانبی مالی^۳ (یا نقدی)، به آن دسته از آثار سودمند یا زیان‌باری اشاره دارد که در مجرای قیمت‌های بازاری از یک فعالیت اقتصادی به دیگران وارد می‌شود. به‌دیگرسخن، هرگاه گسترش یا محدودکردن یک فعالیت (اعم از تولید و مصرف) به‌گونه‌ای قیمت‌ها را تغییر دهد که

1. Pecuniary and Technological Externalities

2. Viner, "Cost Curves and Supply Curves", *Journal of Economics*.

۳. توجه به این نکته ضروری است که آثار جانبی مالی با آثار جانبی در بازار مالی یکی نیست. آثار جانبی در بازار مالی می‌تواند از نوع مالی یا فنی باشد. به‌دیگرسخن، آثار جانبی مالی یکی از اقسام آثار جانبی است که می‌تواند در بازارهای مختلف و از جمله در بازار مالی شکل بگیرد و بازار مالی یکی از انواع بازارهاست که می‌تواند زمینه‌ساز انواع مختلف آثار جانبی و از جمله آثار جانبی مالی باشد. بنابراین، رابطه میان آثار جانبی مالی و بازار مالی، عموم و خصوص من وجه است. البته با توجه به ماهیت بازار مالی که بیش از بازارهای دیگر با تغییرات فوری و گسترده قیمت همراه است، انتظار می‌رود که آثار جانبی در این بازار بیشتر از نوع مالی باشد. در میان مباحث کتاب اشاره‌هایی در خصوص آثار جانبی در بازار مالی انجام می‌شود.

رفاه دیگران را متأثر کند، یک اثر جانبی مالی رخ داده است. به‌طور مرسوم، برای توضیح آثار جانبی مالی - یا به قول مارشال، صرفه‌ها (یا عدم‌صرفه‌های) خارجی مالی^۱ - به نتایج توسعه یک صنعت اشاره می‌شود. برای نمونه، شاید با افزایش تعداد رایانه‌ها، دستمزد برنامه‌نویسان افزایش یا کاهش یابد. افزایش دستمزد (نسبت به متقاضیان این خدمت در صنایع دیگر) یک عدم‌صرفه بیرونی و کاهش آن، یک صرفه بیرونی ناشی از مقیاس به شمار می‌آید.^۲

آثار جانبی فنی (یا تکنولوژیکی) به منافع یا زیان‌هایی گفته می‌شود که خارج از سازوکار قیمت از یک فعالیت اقتصادی به دیگران منتقل می‌شود. آثار جانبی فنی به‌نحوی با امکانات فنی در مصرف و تولید مرتبط است و تأثیر خود را نیز بر مصرف و تولید دیگران می‌گذارد.^۳ در واقع، چنین آثاری هنگامی وجود دارد که اقدامات یک عامل اقتصادی - بدون واسطه - بر عملکرد دیگران تأثیر بگذارد.^۴ زیان ناشی از دود کارخانه سیمان و منفعت حاصل از تماشای باغ گل همسایه از این جمله‌اند.

در متون اقتصادی متعارف، به‌ویژه کتاب‌های اقتصاد خرد و بخش عمومی چنین بیان می‌شود که آثار جانبی مالی از آن جهت که در قیمت‌های بازاری منعکس می‌شود، خللی در کارایی اقتصادی ایجاد نمی‌کند. به‌دیگرسخن، شکل‌گیری آثار جانبی مالی در شرایط رقابتی، هیچ‌گونه مشکل رفاهی به بار نمی‌آورد.^۵ این بیان قابل تأمل است؛ زیرا در وضعیت رقابت کامل، که یکی از شرایط آن، قیمت‌پذیری و ذره‌ای بودن عوامل اقتصادی است، رفتار یک فرد، چه در حوزه تولید و چه مصرف، تأثیری بر قیمت بازاری ندارد و از این رو نمی‌تواند موجب ایجاد آثار جانبی مالی شود؛^۶ بنابراین آثار جانبی مالی را باید در بازارهای غیررقابتی یا شبه‌رقابتی

1. Scitovsky, "Two concepts of external economies", *Journal of Political Economy*, p. 147.

۲. لیارد و والترز، توری اقتصاد خرد، ص ۲۵۹.

۳. دادگر، اقتصاد بخش عمومی، ص ۱۶۹.

4. Scitovsky, "Two concepts of external economies", *Journal of Political Economy*, p. 145; Winterbotham and Sophister, "The Solutions to Externalities: From Pigou to Coase", *The Student Economic Review*, p. 173.

5. Laffont, J.J. (2008), "Externalities", in *The New Palgrave Dictionary of Economics*, p. 4333; Nicholson & Snyder *Microeconomic Theory*, p. 670.

۶. البته اگر در بازار رقابت کامل مجموعه‌ای از افراد رفتار خود را تغییر دهند، ممکن است قیمت نیز تغییر کند. برای نمونه، اگر تعداد زیادی از مصرف‌کنندگان تقاضای خود را افزایش دهند، یا مصرف‌کنندگان

جستجو کرد و در چنین بازارهایی، آثار جانبی مالی برای اقتصاد رفاه اهمیت پیدا می‌کند. شاید به همین دلیل است که برخی اقتصاددانان، آثار جانبی مالی را در کنار آثار جانبی فنی در تحلیل خود وارد می‌کنند.^۱ با وجود این مطلب، در کتاب حاضر، جز در مواردی که به آثار جانبی مالی تصریح می‌شود، مقصود از آثار جانبی، نوع فنی آن است.

آثار جانبی منفی و مثبت^۲

در یک دسته‌بندی مشهور، آثار جانبی به دو دسته مثبت و منفی تقسیم می‌شود. همه انواع آثار جانبی ذیل یکی از این دو نوع قرار می‌گیرند. آثار جانبی منفی (هزینه‌های خارجی یا عدم‌صرفه‌های خارجی)^۳ عبارت است از هزینه‌ها و زیان‌هایی که خارج از قالب مبادله، از یک فعالیت اقتصادی به دیگران وارد می‌شود. از مهم‌ترین مصادیق آثار جانبی منفی، انواع مختلف آلودگی است. بسیاری از صنایع در ضمن فعالیت‌های تولیدی، مقادیری از آلودگی را وارد محیط‌زیست می‌کنند. وقتی میزان آلودگی از سطح استاندارد فراتر می‌رود، زیان‌هایی به دیگران وارد می‌کند. به‌عنوان مثال، آلودگی هوا سلامتی انسان‌ها را به خطر می‌اندازد و آلودگی آب به مرگ‌ومیر آبزیان می‌انجامد و آلودگی خاک، حاصلخیزی زمین‌های کشاورزی را کاهش می‌دهد. مزاحمت و ازدحام، از دیگر نمونه‌های مشهور آثار جانبی منفی هستند.

آثار جانبی مثبت (منافع خارجی یا صرفه‌های خارجی)^۴ منافع و مزایای حاصل از فعالیت یک عامل اقتصادی است که خارج از قالب مبادله به دیگران منتقل می‌شود. آموزش و بهداشت شخصی از مصادیق مهم آثار جانبی مثبت هستند. استفاده از ماسک و رعایت اصول بهداشتی در هنگام گسترش کرونا را می‌توان نمونه‌ای از رفتارهای مصرفی همراه با آثار جانبی مثبت دانست. مثال کلاسیک آثار جانبی مثبت، بهره‌مندی متقابل صاحب باغ میوه و زنبوردار است. زنبوردار بدون آنکه چیزی بپردازد، از شکوفه‌های باغ استفاده می‌کند و صاحب باغ نیز بدون

جدید وارد بازار شوند، قیمت در بازار افزایش خواهد یافت. در چنین مواردی شاید بتوان گفت آثار جانبی مالی در بازار رقابتی قابل‌تصور است.

1. Demsetz, "Toward a Theory of Property Rights", *The American Economic Review*, p. 348.
2. Negative and Positive Externalities.
3. External Costs or External Diseconomies.
4. External Benefits or External Economies.

پرداخت هزینه‌ای، از عمل گرده‌افشانی زنبورها منتفع می‌شود و محصول بیشتری به دست می‌آورد.^۱ ایجاد فضای سبز و زیباسازی نمای ساختمان‌ها از دیگر مصادیق آثار جانبی مثبت به شمار می‌آیند.

با اینکه اغلب در مورد مثبت یا منفی بودن یک اثر جانبی، توافق وجود دارد، گاه ممکن است یک اثر جانبی برای برخی مثبت و برای برخی منفی تلقی شود. برای نمونه، درحالی‌که پخش موسیقی با صدای بلند برای بعضی از همسایه‌ها ناخوشایند است، شاید برخی دیگر از آن لذت ببرند. بنابراین، می‌توان گفت مثبت یا منفی بودن یک اثر جانبی شاید براساس وجوه و اعتبارات و افراد و جوامع مختلف، متفاوت باشد.^۲

آثار جانبی تولیدی و مصرفی^۳

یکی دیگر از دسته‌بندی‌های مشهور آثار جانبی، تقسیم آن بر مبنای نوع فعالیت عامل ایجادکننده و عامل تحت تأثیر آن است. از آنجاکه فعالیت‌های اقتصادی به‌طور معمول، ذیل دو دسته کلی تولید و مصرف قرار می‌گیرند، آثار جانبی نیز به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

– آثار جانبی ناشی از تولید بر هزینه تولیدکنندگان دیگر: به‌عنوان مثال، استفاده از آفت‌کش‌های شیمیایی در یک مزرعه ممکن است موجب آلودگی استخرهای پرورش ماهی مجاور شود یا احداث فرودگاه در یک منطقه موجب رونق کسب‌وکارهای توریستی در آنجا شود؛

– آثار جانبی ناشی از تولید بر مطلوبیت مصرف‌کنندگان: برای نمونه، استخدام نگهبان توسط یک فروشگاه زنجیره‌ای، موجب افزایش امنیت ساکنان مجاور نیز می‌شود یا سروصدای کارگاه قالبیافی ممکن است آرامش همسایه‌ها را سلب کند؛

– آثار جانبی ناشی از مصرف بر هزینه تولیدکنندگان: برخی از نویسندگان، به‌این‌قسم از آثار جانبی اشاره نکرده‌اند؛^۴ شاید به‌این‌دلیل که برای آن مصادیقی متصور نبوده‌اند؛ اما می‌توان

۱. گفته می‌شود فایده زنبورهای عسل، بیش از آنکه در تولید عسل باشد، در عمل گرده‌افشانی است. در غیاب

گرده‌افشانی، محصولات کشاورزی تا ۷۵ درصد کاهش خواهد یافت!

۲. انصاری و همکاران، درآمدی به مبانی اقتصاد خرد با نگرش اسلامی، ص ۱۴۷؛ موریس و فیلیپس، تحلیل اقتصادی (نظریه و کاربرد)، ص ۳۴۷.

3. Production and Consumption Externalities

۴. لیارد و والترز، تئوری اقتصاد خرد، ص ۳۳.

نمونه‌هایی برای آن ذکر کرد؛ برای نمونه، سروصدای همسایه، روی عملکرد دفتر وکالت تأثیر منفی می‌گذارد^۱ یا گسترش کاربران فضای مجازی موجب رونق کسب‌وکارهای اینترنتی می‌شود؛

– آثار جانبی ناشی از مصرف بر مطلوبیت مصرف‌کنندگان دیگر: به‌عنوان مثال، شخصی که برای بیماری مسری واکسن دریافت می‌کند، نه تنها احتمال آلوده شدن خود، بلکه احتمال ابتلای دیگران را نیز کاهش می‌دهد یا همسایه‌ای که زباله خود را به نحو مناسبی به بیرون منتقل نمی‌کند، موجب آزار دیگران می‌شود.

آثار جانبی قراردادی و غیرقراردادی

یکی از دسته‌بندی‌هایی که شاید در جایی ذکر نشده باشد، تفکیک بین آثار جانبی در روابط قراردادی و غیرقراردادی است؛ البته مصادیق این دو دسته از آثار جانبی در آثار اقتصاددانان وجود دارد؛ اما تصریحی در رابطه با این دسته‌بندی مشاهده نمی‌شود. این دسته‌بندی در تحلیل آثار جانبی کاربردهای مفیدی دارد که در جای خود به آن اشاره می‌شود.

منظور از آثار جانبی قراردادی، آن دسته از هزینه‌ها یا منافع جانبی است که در روابط قراردادی میان افراد شکل می‌گیرد. مثال مشهور این قسم، آثار جانبی شکل گرفته بین مستأجر و مالک ابزارهای بادوام تولید (مثل زمین) است. انواع مختلفی از آثار جانبی می‌تواند در چنین رابطه‌ای شکل گیرد. اگر مستأجر یک زمین کشاورزی با رعایت اصول کشت چرخشی و سرمایه‌گذاری‌های لازم، موجب حفظ و بهبود کیفیت زمین شود، منافی برای مالک زمین ایجاد می‌کند، ولی درازای آن چیزی دریافت نمی‌کند و این مصداقی از آثار جانبی مثبت است. در مقابل، در صورت کشت بی‌رویه و فرسایش خاک، اثر جانبی منفی به وجود می‌آید. همچنین، این آثار می‌تواند در حوزه مصرف رخ دهد.^۲ همان‌طور که پیگو توضیح می‌دهد، گستره آثار جانبی در روابط قراردادی با توجه به شرایط یادشده در قرارداد می‌تواند تغییر کند.

آثار جانبی غیرقراردادی شامل هزینه‌ها یا منافع است که در خصوص آنها میان طرفین، رابطه قراردادی وجود ندارد. بیشتر نمونه‌های ذکر شده از آثار جانبی در این دسته قرار می‌گیرند.

۱. آن دسته از دفاتر وکالتی که در ساختمان‌های مسکونی هستند.

2. Pigou, *The Economics of Welfare*, pp.174-5.

به‌عنوان نمونه، آثار جانبی ناشی از روابط همسایگی، از جمله مواردی هستند که میان طرفین هیچ رابطه قراردادی وجود ندارد. گاه ممکن است میان دو عامل اقتصادی قراردادی منعقد شده باشد؛ ولی آثار جانبی در حوزه‌ای دیگر رخ دهد. چنین مواردی نیز در زمره آثار جانبی غیرقراردادی جای می‌گیرد. به‌عنوان مثال، سروصدای مستأجری که در همسایگی مالک قرار دارد، یک اثر جانبی منفی غیرقراردادی برای مالک به شمار می‌آید.

آثار جانبی یک‌سویه و دوسویه

آثار جانبی ممکن است تنها از یک طرف به طرف دیگر منتقل شود. برای مثال، کارخانه آلاینده برای مجاوران هزینه خارجی ایجاد می‌کند؛ ولی در مقابل، هیچ نفع یا زیان خارجی از مجاوران دریافت نمی‌کند. همچنین، یک رهگذر از سایه درختی که دیگری کاشته است، به رایگان بهره‌مند می‌شود؛ ولی نفع یا ضرری به وی منتقل نمی‌کند.

در مقابل، ممکن است آثار جانبی دوسویه باشد.^۱ در این مورد نیز ممکن است آثار جانبی منتقل شده بین طرفین از یک نوع (هر دو مثبت یا هر دو منفی) یا از انواع مختلف باشد. برای نمونه، صاحب باغ سیب و صاحب کندوی عسل، هر دو آثار جانبی مثبت به یکدیگر منتقل می‌کنند. حال اگر در همین مورد، باغدار اقدام به سم‌پاشی کرده باشد، درعین حال که از کندودار (بابت گرده‌افشانی) منافع خارجی دریافت می‌کند، به او (بابت تلف شدن زنبورها) زیان خارجی وارد می‌کند.

گفتنی است آثار جانبی دوسویه در صورتی محقق می‌شود که فعالیت اقتصادی طرفین به‌نوعی هم‌پوشانی داشته باشند؛ از این‌رو نمی‌توان مواردی مانند ماسک‌زدن یک فرد و ماسک‌زدن فرد دیگر یا سیگارکشیدن یک فرد و ایجاد سروصدا توسط فرد دیگر را آثار جانبی دوسویه تلقی کرد؛ زیرا بین این دو فعالیت هیچ وجه مشترکی وجود ندارد. در چنین مواردی، دو اثر جانبی یک طرفه داریم، نه آثار جانبی دوسویه.

۱. سیلوستر، اقتصاد خرد عمومی، ص ۸۳.

برخی انواع خاص آثار جانبی آثار جانبی ناشی از کالاهای عمومی^۱

برخی معتقدند کالاهای عمومی از اقسام آثار جانبی به شمار می‌آیند.^۲ ویژگی اصلی کالاهای عمومی اختصاصی نبودن آنهاست که موجب می‌شود از جهت فنی امکان محدود کردن آن برای افرادی وجود نداشته باشد که هزینه آن را می‌پردازند. دفاع ملی مثال معروف کالای عمومی است. با استقرار نظام دفاعی در یک کشور، همه افراد از مزایای آن بهره‌مند می‌شوند؛ چه آنهایی که بابت آن مالیات پرداخت کرده‌اند؛ چه افرادی که هزینه‌ای نپرداخته‌اند. کالاهای عمومی را می‌توان نمونه‌ای از آثار جانبی مثبت تولیدی به شمار آورد. یکی از نتایج گنجاندن کالاهای عمومی ذیل مفهوم آثار جانبی، امتداد پیشینه آثار جانبی تا زمان آدام اسمیت است.

آثار جانبی شبکه^۳

در یک نگاه کلی، آثار جانبی شبکه عبارت است از تغییر در رفاه یک عامل اقتصادی در اثر تغییر تعداد افرادی که از یک کالا، خدمت یا نهاد تولید مشابه استفاده می‌کنند. آثار جانبی شبکه به دو دسته مستقیم و غیرمستقیم تقسیم می‌شود. آثار جانبی مستقیم شبکه، به دلیل اثر فیزیکی مستقیم افزایش تعداد خریداران یک محصول بر کیفیت آن محصول ایجاد می‌شود. برای نمونه، مطلوبیت دارنده یک خط تلفن به طور مستقیم به تعداد مشترکان تلفن بستگی دارد. آثار جانبی غیرمستقیم شبکه، ناشی از تأثیر غیرمستقیم پیوستن کاربران جدید بر رفاه کاربران موجود است. به عنوان مثال، هرچه فروش یک سیستم عامل خاص افزایش یابد، نرم‌افزارهای بیشتر و متنوع‌تری برای آن در دسترس خواهد بود و این موجب افزایش مطلوبیت دارندگان آن سیستم عامل خواهد بود یا اگر خریداران یک خودرو خارجی افزایش یابد، ممکن

1. Public Goods Externalities.

2. Nicholson & Snyder, *Microeconomic Theory: Basic Principles and Extensions*, p. 672.

3. Network Externalities.

است تعداد نمایندگی‌های پس از فروش آن شرکت بیشتر و این موجب افزایش مطلوبیت دارندگان این خودروها شود.^۱

به نظر می‌رسد محور اصلی ادبیات آثار جانبی شبکه‌ای، اثرات مثبت باشد؛ اما آثار جانبی شبکه‌ای منفی نیز قابل تصور است. برای نمونه، اگر مشترکان یک شبکه تلفنی یا اینترنتی بیش از اندازه زیاد شوند، ممکن است کیفیت خدمات و در نتیجه رضایت افراد کاهش یابد. با افزودن آثار جانبی شبکه‌ای منفی، مجموعه کالاهایی که دارای آثار جانبی شبکه‌ای هستند به طرز چشمگیری گسترش می‌یابند. با این فرض، مسئله ازدحام، که نمونه مشهور آن شلوغی بزرگراه‌هاست، ذیل آثار جانبی شبکه‌ای قرار می‌گیرد.^۲

آثار جانبی موقعیتی^۳

آثار جانبی موقعیتی^۴ در شرایطی بروز می‌کند که مطلوبیت یک فرد از یک کالای خاص به مصرف دیگران از همین نوع کالا بستگی دارد. به عنوان مثال، اگر متقاضیان یک موقعیت شغلی، برای حضور در مصاحبه، از لباس‌های گران‌قیمت استفاده کنند و هر یک سعی کنند لباس فاخرتری از دیگری انتخاب کنند، شاهد یک اثر موقعیتی منفی هستیم.^۵ نمونه دیگر، گرفتن مدارک تحصیلی بالاتر برای دستیابی به یک شغل است. برای نمونه، اگر متقاضیان شغلی که به مدرک کارشناسی نیاز دارند، به این امید که نسبت به رقبای خود برتر باشند، به مدارج بالاتر روی آورند، هزینه‌هایی که بابت تحصیلات اضافی به دیگران تحمیل می‌شود، یک اثر جانبی موقعیتی (منفی) به شمار می‌آید.

درواقع، این نوع از آثار جانبی بیانگر نحوه تأثیرپذیری مطلوبیت فرد از رفتار مصرفی دیگران

-
1. Katz & Shapiro, "Network Externalities, Competition, and Compatibility", *The American Economic Review*, p. 424.
 2. Liebowitz & Margolis, "Network Externality: An Uncommon Tragedy", *Journal of Economic Perspectives*, p. 134.
 3. Positional Externalities.
 ۴. این مفهوم توسط فرد هیرش (۱۹۷۶) معرفی و توسط رابرت اچ. فرانک شرح داده شد.
 5. Frank, "Are Positional Externalities Different from Other Externalities?", *Draft for presentation*, p. 1.

است و کاملاً به خلق و خوی افراد بستگی دارد. مطلوبیت یک فرد حسود، افزون بر مصرف خودش به مصرف قابل رؤیت دیگران هم بستگی دارد؛^۱ یعنی اگر همسایه اش کالایی بخرد و او متوجه شود، مطلوبیتش کاهش می‌یابد؛ به عبارت دیگر، رفتار مصرفی همسایه بر این فرد اثر جانبی منفی دارد. عکس این حالت، در مورد شخص خیر خواه صادق است. دسته‌بندی‌های دیگری نیز از آثار جانبی ذکر شده است؛^۲ از جمله تقسیم آثار جانبی به ماندگار و گذرا، تمام‌شدنی^۳ و تمام‌نشده، تفکیک‌پذیر^۴ در برابر غیرقابل تفکیک،^۵ متقابل^۶ در مقابل غیر متقابل^۷ و نهایی در برابر مادون نهایی.^۸

آثار جانبی در بازارهای مختلف

آثار جانبی به‌عنوان یکی از موارد شکست بازار معرفی می‌شود؛ یعنی سازوکار بازار در مورد فعالیت‌هایی که با آثار جانبی همراه‌اند شکست می‌خورد و نمی‌تواند تخصیص بهینه را تضمین کند. این پدیده اقتصادی در نوع خاصی از بازار منحصر نیست؛ بلکه در انواع مختلف بازارها شکل می‌گیرد. بازارها را از یک جهت می‌توان به بازار کالاها و خدمات نهایی (مصرفی) و بازار نهاده‌های تولید (و کالاها و خدمات واسطه‌ای) تقسیم کرد. در ادبیات آثار جانبی، مصادیق این پدیده بیشتر در بازار کالاها و خدمات نهایی جستجو می‌شود و از بازارهایی مانند بازار مالی و بازار نیروی کار نامی به‌میان نمی‌آید؛ در حالی که آثار جانبی در این بازارها و انواع دیگر بازارها نیز وجود دارد.

۱. لیارد و والترز، توری اقتصاد خرد، ص ۳۱.

2. Barnett & Yandle, "The end of the externality revolution", *Article in Social Philosophy and Policy*, p. 11.

3. depletable

4. separable

5. non-separable

6. reciprocal

7. nonreciprocal

۸. کالیز و جونز، مالیه عمومی و انتخاب عمومی، ص ۷۱.

در این قسمت به بررسی اجمالی پدیده آثار جانبی در سه بازار کالاها و خدمات نهایی، نیروی کار و مالی پرداخته می‌شود. البته بازارها تنوع بیشتری دارند و نیز هریک از سه بازار یادشده، بازارهای زیرمجموعه خود را دارند. باوجوداین، بررسی این سه بازار تا حد زیادی موضوع آثار جانبی در بازارها مختلف را تبیین می‌کند. پیش از بررسی آثار جانبی در بازارهای یادشده، اشاره‌ای کلی به نحوه شکل‌گیری آثار جانبی در یک بازار نوعی و نقش بازیگران حاضر در این بازار می‌تواند راهگشا باشد. هر بازار سه عنصر اصلی دارد:

اول، موردمبادله، که نوع بازار را تعیین می‌کند؛ برای نمونه، بازاری که در آن خودرو یا ارز مبادله می‌شود، به ترتیب بازار خودرو و بازار ارز نام دارد؛

دوم، عرضه‌کننده؛ برای مثال، در بازار خودرو، شرکت‌های خودروسازی یا دارندگان نمایشگاه یا افرادی که قصد فروش خودروی خود را دارند؛

سوم، تقاضاکننده؛ برای نمونه، در بازار ارز، واردکنندگان، افرادی که قصد مسافرت خارجی دارند یا کسانی که می‌خواهند به هر دلیلی دارایی خود را به ارز خارجی تبدیل کنند.

یک بازار نوعی با مبادله میان عرضه‌کننده و تقاضاکننده بر روی کالا، خدمت یا نهاده خاصی شکل می‌گیرد. همان‌طورکه در شکل یک مشاهده می‌شود، مبادله‌ای بازاری میان عرضه‌کننده و تقاضاکننده شکل می‌گیرد؛ یعنی نوعی دادوستد بر مبنای قیمت‌های بازاری. فعالیت اقتصادی هریک از عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان، مستلزم هزینه‌ها و دربردارنده منافع است. اگر همه این هزینه‌ها و منافع به عامل ایجاد آن برگردد، اثر جانبی در کار نیست. آثار جانبی هنگامی شکل می‌گیرد که بخشی از این هزینه‌ها یا منافع بدون مبادله بازاری به دیگران منتقل شود.

آثار جانبی می‌تواند از نوع قراردادی یا غیرقراردادی باشد. آثار جانبی قراردادی میان عرضه‌کننده و تقاضاکننده شکل می‌گیرد؛ به این صورت که یکی یا هر دوی آنها بخشی از تعهدات خود را انجام نمی‌دهند. آثار جانبی غیرقراردادی، بین یکی از دو عنصر اصلی بازار (یعنی عرضه‌کننده و تقاضاکننده) با شخص سوم شکل می‌گیرد. برای مثال، مطابق شکل یک، اگر عرضه‌کننده هزینه‌ای را به شخص «ب» منتقل کند؛ ولی قیمت بازاری آن را نپردازد، آثار جانبی منفی شکل می‌گیرد یا وقتی از فعالیت تقاضاکننده، منافع به شخص «الف» منتقل می‌شود؛ ولی درازای آن مبادله بازاری بین آنها شکل نمی‌گیرد، آثار جانبی مثبت شکل می‌گیرد.